

קבלת צדקה מגוי

א. פתיחה

השאלה שנעסוק בה היא בראש ובראשונה שאלה הלכתית. אנו נביא בה את המקורות העיקריים, אך לא נעסוק בה בהרחבה, כיון שאינה עניין לקובץ מאמרים זה, אלא נעסוק בפן הרעיוני שלה. השאלה שלפנינו נוגעת, מעבר לעניינה ההלכתי המצומצם, להתייחסותן של התורה ושל ההלכה אל הגויים ואל מצוותיהם, ובמאמר זה נעסוק בה דרך מצות צדקה, האמורה לשקף את רצונו הטוב של הגוי בכלל, וכלפי ישראל בפרט, ואולי אף את היותו חסיד אומות העולם. סוגיה זו מהווה פתח לדין רחב בנוגע להתייחסותה של התורה וההלכה ליחסינו אל הגויים בכלל, ולשאלת האמון שלנו, עם ישראל, ברצונם הטוב, הן ביחס לעם ישראל, הן באופן כללי. במאמר זה אנו מציעים שלושה כיווני חשיבה שונים כדי להסביר את יחסם השלילי של חז"ל – כפי שעולה מן הסוגיות – לקבלת צדקה מגויים.

ב. "חסד לאומים חטאת"

את דיוננו נפתח בסוגיית האגדה הדורשת את הפסוק: "צדקה תרומם גוי וחסד לאומים חטאת".¹ מסוגיה זו עולה, שרבותינו התנאים התייחסו אל הגוי נותן הצדקה בחשדנות, ואף באיבה:

תניא, אמר להן רבן יוחנן בן זכאי לתלמידיו: בני, מהו שאמר הכתוב: 'צדקה תרומם גוי וחסד לאומים חטאת' (משלי יד, לד)?
נענה רבי אליעזר ואמר: 'צדקה תרומם גוי' - אלו ישראל, דכתיב: 'ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ' (שמואל ב' ז, כג), 'וחסד לאומים חטאת' - כל צדקה וחסד שאומות העולם עושין חטא הוא להן, שאינם עושין אלא להתגדל בו, כמו שנאמר: 'די להוון מהקרבין ניחוחין לאלהה שמיא ומצליין לחיי מלכא ובנוהי' (עזרא ו, י).² ודעביד הכי לאו צדקה גמורה היא?! והתניא: האומר סלע זה

¹ משלי יד, לד.

² תרגום: אשר יהיו מקריבים ניחוחים לאלוהי השמים ומתפללים לחיי המלך ובניו. בפסוק זה מתואר סופו של הצו (שבפסוקים ח-י) של דריוש מלך פרס לתרום כסף למקדש, כדי שישתמשו בו להקרבת קורבנות ולתפילה עבור חיי המלך ובניו.

לצדקה בשביל שיחיו בני, ובשביל שאזכה לעולם הבא - הרי זה צדיק גמור ! לא קשיא : כאן בישראל, כאן בעובד כוכבים.

נענה רבי יהושע ואמר: 'צדקה תרומם גוי' - אלו ישראל, דכתיב: 'ומי כעמך ישראל גוי אחד', 'וחסד לאומים חטאת' - כל צדקה וחסד שאומות העולם עושין חטא הוא להן, שאין עושין אלא כדי שתמשך מלכותן, שנאמר: 'להן מלכא מלכי ישפר עליך וחטיך בצדקה פרוק ועויתך במיחן עניין הן תהוי ארכא לשלותיך' וגו' (דניאל ד, כד).³

נענה רבן גמליאל ואמר: 'צדקה תרומם גוי' - אלו ישראל, דכתיב: 'ומי כעמך ישראל' וגו', 'וחסד לאומים חטאת' - כל צדקה וחסד שגויים עושין חטא הוא להן, שאין עושין אלא להתיהר בו, וכל המתיהר נופל בגיהנם, שנאמר: 'זד יהיר לץ שמו עושה בעברת זדון' (משלי כא, כד), ואין עברה אלא גיהנם, שנאמר: 'יום עברה היום ההוא' (צפניה א, טו).

אמר רבן גמליאל: עדיין אנו צריכין למודעי. רבי אליעזר המודעי אומר: 'צדקה תרומם גוי' - אלו ישראל, דכתיב: 'ומי כעמך ישראל גוי אחד', 'וחסד לאומים חטאת' - כל צדקה וחסד שגויים עושין חטא הוא להן, שאין עושין אלא לחרף אותנו בו, שנאמר: 'ויבא ויעש ה' כאשר דבר כי חטאתם לה' ולא שמעתם בקולו והיה לכם הדבר הזה' (ירמיהו מ, ג).

נענה רבי נחוניא בן הקנה ואמר: 'צדקה תרומם גוי חסד' - לישראל, ו'לאומים' - 'חטאת'. אמר להם רבן יוחנן בן זכאי לתלמידיו: נראין דברי רבי נחוניא בן הקנה מדברי ומדברייכם, לפי שהוא נותן צדקה וחסד לישראל, ולאומים חטאת.⁴

כאמור, התמונה המתקבלת מסוגיה זו אינה חיובית. לפני ההעמקה בדעתם של חז"ל בסוגיה זו, שומה עלינו לבחון את דרשותיהם של התנאים לאור עיון בפשוטו של המקרא. בפסוק במשלי קיים קושי בהבנת הפשט. חלקה הראשון של התקבולת משבח את הגוי עושה הצדקה, ואילו חלקה השני קושר, לכאורה, את חסדו של הגוי לחטא. אבן עזרא פירש את הפסוק במעין 'חסורי מחסרא': 'וחסד לאומים [כקרבן] חטאת',⁵ וניתן לפרש כך: 'וחסד לאומים [יכפר] חטאת'.⁶ מכל מקום, לפי הבנת הפשט, הפסוק כולו משבח את הגוי ואת הלאום נותני הצדקה ועושי החסד, כפי שמכתיב ההיגיון הפשוט, וכעולה מדבריו של רבן יוחנן בן זכאי עצמו בהמשך הגמרא שם:

דתניא, אמר להם רבן יוחנן בן זכאי: כשם שהחטאת מכפרת על ישראל, כך צדקה מכפרת על אומות העולם.⁷

³ תרגום: לכן המלך, עצתי יטיב עליך, וחטיאך בצדקה פדה, ועוונותיך בחנינת עניים, כך תהיה ארכא לשלוותך. כאן דניאל מציע לנבוכדנאצר לתת צדקה כדי שתימשך מלכותו. עצה זו תידון בהרחבה בהמשך המאמר.

⁴ בבא בתרא י"ע"ב.

⁵ פירוש ראב"ע, משלי יד, לד, וכן מפרשים נוספים. ראו גם דעת מקרא על משלי, מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ד, עמ' צ, הערה 103. אמנם, בפירוש השני ראב"ע מפרש בדומה לחז"ל, שהצדקה של הגויים היא חטא כיון שהיא באה בשם עבודה זרה.

⁶ המילה 'חטאת' במקרא משמעה הן חטא, כגון: "לפתח חטאת רבץ" (בראשית ד, ז); "אל נא תשת עלינו חטאת" (במדבר יב, יא), והן קרבן חטאת, כמצוי לרוב בתורה.

⁷ בבא בתרא י"ע"ב.

לעומת פירושים אלו, העדיפו כל חמשת התנאים שדרשו את הפסוק את שיטת ה'אוקימתא', ופירשו את חציו הראשון של הפסוק, המרום את הגוי, על עם ישראל, ואת חציו השני – המתאר, לכאורה, את החסד כחטאת – הם פירשו על אומות העולם. קשה להלום באחד מפירושי התנאים הנזכרים את פשוטו של מקרא. על אחת כמה וכמה קשה על כך שרבן יוחנן בן זכאי העדיף את פירושו של רבי נחוניא בן הקנה, המחלק את הפסוק בדרך מלאכותית. לדבריו, 'צדקה תרומם גוי וחסד' נאמר על ישראל, ועל הלאומים נאמר 'חטאת' בלבד. דרך זו בודאי אינה הולמת את פשוטו של מקרא.

אך גם אם באופן תיאורטי נקבל פירוש זה מבחינה פרשנית ותחבירית, עלינו להציב קושיה עקרונית ובסיסית הרבה יותר: האם הסברא הישרה נותנת שכך יש להתייחס למעשה טוב של כל אדם (שנברא בצלם אלוהים) שאיננו יהודי? האם לא תיתכן עשיית הטוב ע"י אדם, למרות שאינו נמנה על עם ישראל? היות שנקודה זו מהווה בסיס עקרוני לכל המהלך שנציע בהמשך הדברים (וכן מפאת מרכזיותה כהשקפת עולם דתית-רוחנית), נרחיב בה מעט.

ההיגיון הפנימי מחייב – וכפי מה שלמדתי מרבתי ברוח דברי בעל 'שפת אמת',⁸ הראי"ה קוק⁹ ורבים אחרים – שאין לעם ישראל איבת עולם עם הגויים, וממילא באופן כללי, יש לראות את התקרבותם של הגויים אל תורת ה' ועשייתם מעשים טובים בעין יפה וכשלב בדרך לתיקון כלל העולם במלכות ה'. לאור זאת, מתחדדת שוב השאלה העקרונית: האם חז"ל מאסו באופן גורף במעשים טובים, של צדקה וחסד, הנעשים על ידי אומות העולם? האם יש כאן אמירה הפוסלת לחלוטין את כל המעשים הטובים והחיוביים שנעשים בידי גויים, בכל מקום ובכל עת? לאור הנחת יסוד זו, נשוב כעת ונדרון בדברי התנאים הללו, וכן במקורות אחרים שמהם עולות שאלות דומות. ניתן להציע ולומר שתלמידי רבן יוחנן בן זכאי אמרו את דבריהם על רקע חורבן בית המקדש שאירע בדורם, ושמה אף בסמוך לו. רבי אליעזר מותח ביקורת על הקרבת הקרבנות לשלום המלך הפרסי ובניו, אך יש כאן בעיקר אצבע מאשימה כלפי הרומאים. אף שבתחילת ימי הבית השני, בזמן שלטון מלכות פרס, לא היתה כל מניעה מלהתפלל לשלומם של דרוש, שהיה מלך ישר וטוב שעזר ליהודים, מכל מקום, ערב חורבן הבית, בזמן שלטון מלכות רומי, היתה מציאות שונה לחלוטין. היה אז ניסיון לאלץ את הכוהנים להקריב קרבנות (פסולים) לשלום הקיסר הרומאי, ועל פי המתואר בגמרא, באגדת קמצא ובר קמצא,¹⁰ וכן על פי עדותו של יוסף בן מתתיהו (יוספוס פלאוויוס),¹¹ תהליך החורבן החל בשל סירובם של הכוהנים להקריבו.¹² אולי בשל כך יצא זעמו של רבי אליעזר כלפי צדקת הגויים בדמות הקרבנות שתורמו לבית המקדש.

⁸ ראו למשל: **שפת אמת**, וירא, תרל"ה, ד"ה במדרש; שם, תרנ"ג, ד"ה בפסוק; חיי שרה תרמ"מ, ד"ה ויוסף, וכן בעשרות מקומות נוספים.

⁹ ראו: הראי"ה קוק, **אורות** (מוסד הרב קוק, ירושלים), פרק ה, בעיקר סעיפים א-ב, יא, טו.

¹⁰ גיטין נו ע"א.

¹¹ יוסף בן מתתיהו, **תולדות מלחמת היהודים ברומאים**, ספר ב, פרק יז, סעיף ב (הוצאת כרמל, ירושלים תש"ע, עמ' 274).

¹² אצל יוסף בן מתתיהו מובא שהיוזמה לא להקריב את קורבן הקיסר היתה של כהן מקרב הקנאים, שאמנם השפיע על הכוהנים המשרתים במקדש, אך החלטה זו היתה מנוגדת לדעתם של הכוהנים הגדולים ונכבדי הפרושים. זהו תיאורו את הפולמוס על הקרבת קורבנות גויים במקדש ערב המרד הגדול:

"באותה עת הצליח אלעזר בן הכהן הגדול חנניה, צעיר נועז ביותר שהיה אז מפקד משמר המקדש, לשדל את המשרתים במקדש לא לקבל עוד מנחה או זבחים מנכרים. מעשה זה היה התחלת המלחמה ברומאים, שהרי בכך נדחו הקורבנות לשלום העם הרומי ולשלום קיסר. אך על אף הפצרותיהם הרבות של הכהנים הגדולים ונכבדי העם שלא לבטל את מנהג הקרבת הקורבנות לשלום השליטים, לא התרצו [המשרתים במקדש] כי בטחו במספרם הרב ובכך שהנוצרים שבמהפכנים תמכו בהם, ויותר מכול מפני שנשאו את עיניהם אל אלעזר המפקד. על כן נאספו

לפי זה ניתן להסביר, שמדרשי התנאים נגד צדקת הגויים משקפים את הזעם הרב על החורבן, שבשלו הם מואסים באופן כללי במעשי צדקה ונדבה של הגויים. את זאת יש להסביר בכך שלתהליך החורבן היו שותפים לא רק הרומאים, אלא כל גויי הסביבה – וכמופיע ברבים ממדרשי איכה רבתי¹³ ובמקומות רבים אצל יוסף בן מתתיהו¹⁴ – ולכן התנאים מאסו בכספי צדקותיהם.

הפירוש שהצענו מעמיד אוקימתא של 'כאן ועכשיו' בדברי התנאים ששללו את כספי הצדקה של הגויים, ומאפשר התייחסות שונה כלפי כספי צדקה מעין אלו בתקופות אחרות ובמצבים אחרים ביחסי ישראל עם אומות העולם. כך, זורבבל ויהושע הכהן הגדול קיבלו סיוע מדריש מלך פרס עבור בניין המקדש, ועזרא ונחמיה קיבלו סיוע מארתחשסתא מלך פרס עבור בניין ירושלים וצורכי המקדש.

נבהיר: אין כוונתנו לצמצם את דברי תלמידיו של רבן יוחנן בן זכאי לדור החורבן, ולומר שמאז והלאה יש להתייחס לכל מעשה צדקה של גויים בחיוב. החשדנות כלפי הגויים וצדקתם הייתה נכונה גם בדורות אחרים, ונכונה גם היום. נוכל ללמוד אפוא מדרשותיהם של תלמידי רבן יוחנן בן זכאי את הזהירות ואת החשדנות כלפי צדקה של גויים, אך לא בהכרח את המסקנה על שלילתה של צדקה כזו, שהרי אפשר שבדורנו ישנם גם גויים שטיבם שונה.¹⁵

ג. "ביבוש קצירה תישברנה"

בדרך הטבע, הדיון בדבריהם של התנאים שהבאנו אינו דיון הלכתי, שהרי הוא עוסק בהתייחסותנו הרעיונית כלפי מעשה הגויים. הדיון ההלכתי אמור לעסוק בשאלה, האם נוכל

בעלי השררה, הכהנים הגדולים ונכבדי הפרושים כדי לדון במצב העניינים לאור האסון שנראה היה כי אין להשיבו אחר. הוחלט לפנות אל המורדים ולנסות להטות את לבם, ולשם כך כינסו את העם... תחילה הביעו את זעמם הרב על עזרת המצח שבמרד, אשר יעמיד את עירם בסכנת מלחמה נוראה; אחר כך הוכיחו אותם על האינולת שבטענותיהם: הרי אבותיהם פיארו את המקדש בחלקו הגדול בתרומות של זרים, ותמיד קיבלו מנחות מעמי נכר; ולא זו בלבד שלא מנעו מאיש להקריב קורבן – איסור מעין זה יהיה עברה חמורה ביותר – אלא אף הציבו סביב המקדש את מתנות הזרים שאפשר [עדיין] לראותן... אך עתה מתגרים אנשים אלה בנשקם של הרומאים, מחרחרים מלחמה נגדם וקובעים מנהגים חדשים של עבודת האלוהים. נוסף על הסכנה שהם מביאים על עירם הם גם חורצים את דינה בעוון חילול שם שמים, אם היהודים יהיו היחידים האוסרים על נכרים להקריב קורבנות או לעבוד את האלוהים. אם מישוהו יציע חוק האוסר זאת אפילו על איש פרטי אחד, יעורר [בכך] רוגז, [שכן יראו זאת] כגזרה שיש בה משום שנאת הבריות; אך הם מקלים ראש כאשר הם הופכים את הרומאים ואף את קיסר למנודים. ויש לחשוש כי על המשביתים את הקרבת הקורבנות לשלום הרומאים ייאסר גם להקריב קורבנות לשלומם הם, ועירים תנודה מן האימפריה – אלא אם כן יתעשתו במהרה ויחדשו את הקורבנות, ויכפרו על הפגיעה בטרם תגיע השמועה עליה לאוזני האנשים שבכבודם פגעו. עוד הם מדברים את הדברים האלה והנה הובאו למקום כהנים הבקיאים במסורת אבות, והם הסבירו כי אבותיהם קיבלו תמיד את קורבנות הזרים; אך איש מהמתקוממים לא הקשיב להם, המשרתים במקדש לא באו כלל, וכך הכשירו את [הקרקע] לתחלת המלחמה" (יוסף בן מתתיהו, **תולדות מלחמת היהודים ברומאים**, ב, יז, ב-ד, הוצאת כרמל, ירושלים תש"ע, עמ' 273-275).

¹³ראו: איכה רבתי, פרשה א, לא, על הפסוק "היו צריה לראש".

¹⁴ראו למשל: יוסף בן מתתיהו, **תולדות מלחמת היהודים ברומאים**, ב, יג, ז; ה, יא, ז; א, ג, ז; ג, ג, ג.
¹⁵ אמנם, שלא כדעה שאנו מציינים כאן, ניתן ללמוד את דברי תלמידי רבן יוחנן בן זכאי כאן כאמירה עקרונית מוחלטת, הנכונה בכל מקום ובכל זמן. כך למד אותם בעל התניא, ומלשונו עולה שהוא מתייחס לגמרא שאנו דנים בה: "מה שאין כן נפשות אומות עובדי גלולים הן משאר קליפות טמאות שאין בהן טוב כלל כמו שכתב בעץ חיים שער מ"ט פרק ג' וכל טיבו דעבדין האומות עובדי גלולים לגרמייהו עבדין וכדאיאתא בגמרא ע"פ וחסד לאומים חטאת שכל צדקה וחסד שאומות עובדי גלולים עושין אינן אלא להתייחר כו" (ליקוטי אמרים, **תניא**, סוף פרק א). וראו גם **שפת אמת**, משפטים, תרמ"ה, ד"ה במדרש: משפט. לשונו רכה מעט מזו של בעל התניא, וראו לעיל, הערה 8, שהפנינו לדבריו בפרשת חיי שרה, תר"מ, ד"ה ויוסף, על האור בכוח הקיים בנשמתם של אומות העולם. הדברים בנושא זה ארוכים, ואכמ"ל.

אנחנו, כיהודים, לקבל את תרומת הגויים הניתנת לנו לצורכי צדקה. העיסוק המוכר לנו בסוגיה זו הנו מאוחר יותר, מתקופת האמוראים, והוא מופיע בהמשך אותו דף בגמרא. עיון בסוגיה הלכתית זו יהווה בסיס לשאלה הרעיונית העקרונית שהצבנו בראשית המאמר:

איפרא הורמיז אימיה דשבור מלכא, שדרה ארבע מאה דינרי לקמיה דרבי אמי ולא קבלינהו; שדרינהו קמיה דרבא, קבלינהו משום שלום מלכות. שמע רבי אמי איקפד, אמר: לית ליה 'ביבש' קצירה תשברנה נשים באות מאירות אותה' (ישעיהו כז, יא)? ורבא? משום שלום מלכות. ורבי אמי נמי, משום שלום מלכות? דאיבעי ליה למפלגינהו לעניי עובדי כוכבים. ורבא נמי, לעניי עובדי כוכבים יהבינהו, ורבי אמי דאיקפד הוא – דלא סיימוה קמיה.¹⁶

גם סוגיה זו משרדת איבה כלפי הנכרים ותרומתם לצדקה, ואף שמדובר על נכרית צדקה, מחסידי אומות העולם,¹⁷ וקרובה היתה להתגייר.¹⁸ ברם, כאן הנימוק כנגד קבלת צדקה מהגויים אינו כוונתם הרעה של הגויים בתרומתם, אלא איסור לעזור להם לקיים מצוות, וזאת כדי שיאבדו ויכללו, בכך שלא תהיינה להם זכויות שתעִקְנָה להם רחמי שמים. כאן יש להעיר מסוגיה קודמת, שני דפים קודם לכן:

איפרא הורמיז, אימיה דשבור מלכא, שדרה ארנא דדינרי לקמיה דרב יוסף, אמרה: ליהוי למצוה רבה. יתיב רב יוסף וקא מעיין בה, מאי מצוה רבה? אמר ליה אביי, מדתני רב שמואל בר יהודה: אין פוסקין צדקה על היתומים אפילו לפדיון שבוים, שמע מינה: פדיון שבוים מצוה רבה היא.¹⁹

רב יוסף הסכים לקבל את כספה של איפרא הורמיז לצורך מצות פדיון שבוים יהודים. הוא נאלץ, מן הסתם, לקבל את הכסף משום 'שלום מלכות', כמו שראינו לגבי רבא. אך לכאורה קשה על רב יוסף, שהרי, כפי שראינו, הן לרבי אמי הן לרבא, ההיתר לקבל צדקה מהגויים הוא רק עבור עניים גויים, ומדוע אפוא השתמש רב יוסף בכסף שקיבל מאיפרא הורמיז עבור

¹⁶ בבא בתרא י"ב - י"א ע"א. [תרגום וביאור: איפרא הורמיז, אמו של המלך שבור, שלחה ארבע מאות דינרים לרבי אמי לצורכי צדקה, ולא הסכים לקבלם. שלחה לרבא וקיבלם. שמע רבי אמי וכעס (על רבא) ושאל, כלום אינו דורש את הפסוק 'ביבש קצירה תשברנה' (על הצורך שלנו 'לייבש' את צדקותיהם כדי שיישברו)?! אך רבא עשה זאת, ולא סירב לאם המלך, משום 'שלום מלכות'. ורבי אמי לא חש ל'שלום מלכות'?! הוא סבר שמשום כך היה על רבא לתת את הכסף לעניי נכרים. ואכן רבא עשה כך, ורבי אמי שכעס, משום שלא אמרו לו שרבא נתן את הכסף לעניי נכרים בלבד].

¹⁷ דוגמה לחסידותה מן המעשה הבא: "ההוא גברא דאיחייב נגדא בבי דינא דרבא משום דבעל נכרית, נגדיה רבא ומית. אשתמע מילתא בי שבור מלכא, בעא לצעורי לרבא, אמרה ליה איפרא הורמיז אימיה דשבור מלכא לברה: לא ליהוי לך עסק דברים בהדי יהודאי, דכל מאן דבעיין ממרייהו - יהיב להו. אמר לה: מאי היא? - בעיין רחמי ואתי מיטרא. - אמר לה: ההוא משום דוימנא דמיטרא הוא. אלא לבעו רחמי האידנא, בתקופת תמוז, וליתי מיטרא. שלחה ליה לרבא: כוין דעתך ובעי רחמי דליתי מיטרא. בעי רחמי... אתא מיטרא עד דשפוך מרזבי דצפורי לדיגלת" (תענית כד ע"ב). [תרגום מקוצר וביאור: אדם התחייב מלקות בבית דינו של רבא על בעילת נכרי; ת. רבא הלקהו, והוא מת מחמת המלקות. רצה שבור המלך להעניש את רבא. אמרה איפרא הורמיז, אמו של שבור המלך, לבנה: אל תתעסק עם היהודים, כי ה' שומע לכל בקשתם. רצה המלך לבחון זאת וביקש שירד גשם בתמוז. שלחה איפרא הורמיז לרבא שיתפלל על כך. התפלל רבא, וירדו גשמים כה רבים עד שנשפכו מים מרזבי ציפורי עד לנהר חידקל.]

¹⁸ רש"י, נידה כ ע"ב, ד"ה איפרא הורמיז: "נכרית היתה וכן שמה ואעפ"כ היתה משמרת עצמה מנדות וקרובה להתגייר ואף קרבנות היתה שלחת...".

¹⁹ בבא בתרא ח ע"א - ח ע"ב.

יהודים? ²⁰ רש"י²¹ והתוספות²² כתבו ביישוב העניין, שרב יוסף לא יכול היה להשתמש בכסף לצורכי עניים גויים, משום שאינה 'מצוה רבה', כבקשתה של איפרא הורמיז, ואסור לגנוב דעתם של גויים. על פי דבריהם, איסור קבלת צדקה מן הגויים חמור פחות מגניבת דעתם, ולכן היה מותר לרב יוסף להשתמש בכסף למצות פדיון שבויים.²³

אנו מציעים ליישב את הסתירה בין רב יוסף לרבי אמי ורבא בדרך שונה. לפני רב יוסף עמדה מצות פדיון שבויים, ולא היה לו לשם כך אלא כספה של איפרא הורמיז. לולי השתמש רב יוסף בכסף זה לצורך פדיון אותם יהודים, הם היו נשארים בשבי, וכידוע מצבם של אלו הנמצאים בשבי, ופרט בזמנם, הוא קשה מאוד והם נתונים בסכנת חיים תמידית. כך מובא בגמרא מיד לאחר מכן:

אמר ליה רבא לרבה בר מרי: מנא הא מילתא דאמור רבנן דפדיון שבויים מצוה רבה היא? א"ל, דכתיב: 'והיה כי יאמרו אליך אנה נצא ואמרת אליהם כה אמר ה' אשר למות למות ואשר לחרב לחרב ואשר לרעב לרעב ואשר לשבי לשבי' (ירמיהו טו, ב), ואמר רבי יוחנן: כל המאוחר בפסוק זה קשה מחבירו... שבי [קשה מכולם], דכולהו איתנהו ביה.²⁴

רב יוסף סבר שהשארתם של היהודים בשבי חמורה מקבלת תרומה לצדקה של גויים. המסקנה העולה מכך היא, שכספי צדקה של גויים מתקבלים, אם לולי כסף זה יהודים יהיו שרויים בסכנת חיים. אמנם, בראשונים לא הובא תירוץ זה, ולא אדע מדוע.

מכל מקום, עדיין נותרה לפנינו השאלה, מדוע רבי אמי לא קיבל כלל את תרומתה של איפרא הורמיז, ואילו רב יוסף ורבא לפחות חשו 'לשלום מלכות'? נראה, שתשובת שאלה זו פשוטה. רב יוסף²⁵ ורבא²⁶ חיו בבבל, שהיתה אז תחת שלטונם של שבור מלך פרס ואמו, איפרא הורמיז, ולכן חשו לשלום מלכות. לעומת זאת, רבי אמי²⁷ חי בארץ ישראל, שהיתה אז תחת השלטון הרומאי, ולכן לא היה עליו לחוש לשלום מלכות כלפי המלכה הפרסית, והוא היה יכול שלא לקבל כלל את כספה של איפרא הורמיז.

על רקע האפשרות שהצענו להסביר את איבתם של תלמידי רבן יוחנן בן זכאי לתרומות הגויים דווקא על רקע חורבן בית המקדש, ננסה כעת לבחון מה היה יכול להיות מקור האיבה כלפי איפרא הורמיז, שהיתה, כאמור, נכרית צדקת וקרובה להתגייר. אפשר שהחשדנות כלפי תרומותיה של איפרא הורמיז, נבעה מחשדנות כללית כלפי בית המלוכה הפרסי ששלט אז. כיובל שנים לפני איפרא הורמיז, אמו של שבור השני, מלך פרס שבור מלכא הראשון, ואף הוא היה בעל צדקה גדול:

²⁰ בפשטות, רב יוסף השתמש בכסף לפדיון שבויים יהודים, שהרי ברור שזוהי "מצוה רבה", משא"כ פדיון שבויים גויים, שאינו אלא "מפני דרכי שלום" (פרנסת עניים גויים, ובכללה פדיון שבויים, היא מפני 'דרכי שלום', ראו: גיטין סא ע"א). אמנם התוספות (ראו להלן, הערה 23) הביאו בהווא-אמינא שרב יוסף השתמש בכסף לפדיון שבויים גויים, ואז ממילא אין שום קושי על יוסף, אך הם דחו פירוש זה מפני פירושו של רש"י.

²¹ בבא בתרא יא ע"א, ד"ה דלא סיימוה קמיה.

²² שם ח ע"ב, ד"ה יתיב רב יוסף וקא מעיין בה.

²³ מסקנה זו מתחדרת לאור העובדה, שהתוספות הביאו פירוש שלפיו אכן רב יוסף לא השתמש בכסף עבור יהודים, אך הם דחו פירוש זה, ראו לעיל, הערה 20.

²⁴ בבא בתרא ח ע"ב.

²⁵ בן הדור השלישי בבבל. עמד בראש ישיבת פומבדיתא במשך שנתיים וחצי, בשנים ד' פפג (320-323 לסה"נ).

²⁶ בן הדור הרביעי בבבל. עמד בראש ישיבת מחווא (שהעביר מפומבדיתא) בשנים ד' צח-קיב (338-352 לסה"נ).

²⁷ בן הדור השלישי בארץ ישראל. עמד בראש ישיבת טבריה לאחר פטירת רבי יוחנן ורבי אלעזר בן פדת.

'מרבחה הונו בנשך ותרבית לחונן דלים יקבצנו' (משלי כח, ח). מאי לחונן דלים?
אמר רב: כגון שבור מלכא.²⁸

שמואל, חברו של רב, היה רופאו האישי של המלך והיה גם ידידו:

(רקד) שמואל קמיה שבור מלכא בתמניא מזגי חמרא.²⁹

אך מסתבר שיום אחד שבור מלכא טבח שנים עשר אלף יהודים בעת התקוממות נגדו:

ומי קרעינן אשמועות הרעות? והא אמרו ליה לשמואל: קטל שבור מלכא תריסר אלפי יהודאי במזיגת קסרי, ולא קרע. לא אמרו אלא ברוב צבור, וכמעשה שהיה. ומי קטל שבור מלכא יהודאי? והא אמר ליה שבור מלכא לשמואל: תיתי לי, דלא קטלי יהודי מעולם. התם אינהו גרמי לנפשיהו. דאמר רבי אמי: לקל יתירי דמזיגת קסרי פקע שורא דלודקיא.³⁰

אפשר שבשל כך רבי אמי – נטר איבה לבית המלוכה שטבח ביהודים, למרות היותו נותן צדקה, והוא לא רצה לשתף עמו פעולה גם כעבור כיוכל שנים, לאחר שהמלך התחלף. עוד ניתן לומר, שרבי אמי, שחי בארץ ישראל, גזר נגד כל שיתוף פעולה עם גויים בענייני מצוות, משום שהימים שבהם ניהל את המשא ומתן הנזכר עם רבא היו השנים הראשונות לכך שהמלכות הפכה למינות, כלומר, קיבלה עליה את הנצרות, והקיסר הרומאי אסר על היהודים לשבת בירושלים.³¹ היו אלה ימי משבר מן הגדולים שידעה היהדות ביחס לנכרים, ורבי אמי, מגדולי האמוראים בדורו, לא רצה להבדיל בכך בין גוי לגוי.

²⁸ בבא מציעא ע"ב.

²⁹ סוכה נג ע"א. [תרגום וביאור: שמואל (רקד) לפני שבור המלך כשהוא מלהטט בזריקת שמונה גביעי יין.] ראו גם: ברכות נו ע"א וסנהדרין צח ע"א. בימיו של שבור מלכא קבע שמואל את ההלכה ש'דינא דמלכותא דינא' (בבא קמא קיג ע"ב ועוד).

³⁰ מועד קטן כו ע"א. [תרגום וביאור: האם קורעים (בגד) על שמועות הרעות? והרי אמרו לשמואל: הרג שבור המלך שנים עשר אלף יהודים במזיגת (=מעבר) קסרי, ולא קרע (שמואל את בגדו). לא אמרו אלא ברוב צבור, וכמעשה שהיה. והאם הרג שבור המלך יהודים? והרי שבור המלך אמר לשמואל: תבוא לי (ברכה), שלא הרגתי יהודי מעולם! שם, הם גרמו לעצמם (שהמלך יהרוג אותם). שאמר רבי אמי: לקול מיתרי הכינורות של מזיגת קסרי נבקעו חומות לודקיא (הרב שטיינזלץ) – "שעשו יושבי העיר שמחה גדולה כשמרדו במלך שבור, ולכן, כיון שנלחמו בו ומרדו במלכותו הוצרך להרגם".]

הערת העורך: אלו דברי הרב עדין אבן-ישראל (שטיינזלץ) במדור 'החיים' על הגמרא שם: "שבור מלכא הנזכר כאן הוא המלך שבור הראשון (מלך 241-272) מלך פרס. שבור המלך היה בעצם מקימה של האימפריה הסאסאנית הגדולה. הוא הרחיב את גבולות ממלכתו, תוך כדי מלחמות רבות עם הרומאים... מזיגת קיסרי היא כנראה העיר קיסרי שהיתה בירת קפדוקיה באותם ימים (בימינו קיסרי בתורכיה). כנראה מרדו בו יושבי המקום (ואף היהודים שביניהם), בתוך מהלך המלחמות בהם עברו איזורי הגבול מיד ליד. בשל חשיבותה האיסטרטגית של קיסרי היתה למרידה זו השפעה מרחיקת לכת, ולכן אמרו בלשון הפלגה, כי חומות העיר לודקיא, מאות קילומטרים מערבה, נודעו על ידי מרידה זו. ומשום כך דוכאה המרידה ביד קשה על ידי המלך שבור, שיחסו ליהודים היה בדרך כלל ידידותי".

³¹ נציב את המפה הכרונולוגית: רבא 'מלך' בפומבדיתא, אחרי מותו של אביו, והעביר את הישיבה למהווא בשנת ד' צח (338 לסה"נ) (ראו לעיל, הערה 26). מסתבר שרק אז העבירה לו איפרא הורמיז את כספיה, בהיותו מנהיג יהדות בבל. באותו זמן היה רבי אמי בטבריה גדול הדור ומנהיגו של היישוב היהודי בארץ ישראל. ועידת ניקיאה, שהיתה השלב המכריע בקבלת הקיסרות הרומאית את הנצרות בימי הקיסר קוסטנטינוס, התקיימה בשנת 325 לסה"נ. אפשר שרב יוסף קיבל את כספה של איפרא הורמיז עוד לפני שקיסרות רומא קיבלה את הנצרות. מסתבר גם שקבלת הנצרות לא הדאיגה כל כך את יהודי בבל, כיון שהיא לא נגעה כלל לשלטון הפרסי. בנוסף, ספק רב אם רב יוסף ראה עצמו כפוף לגזירותיו של רבי אמי.

לכאורה יש להקשות על סברתנו הבסיסית, המנסה לתלות את פסיקת ההלכה בנושא הנידון באירועים היסטוריים וללא אמירה עקרונית מוחלטת. שהרי רבי אמי דרש מפסוק ("ביבוש קצירה תישברנה") את הלכתו על האיסור לקבל צדקה מגויים. משמע, לכאורה, שמדובר על הלכה מוחלטת, שאינה תלויה מקום וזמן.³² אם כן, יש מקום לתמוה על דברינו, מהו מקור שאיפתנו לצמצם את דברי רבי אמי ולתלותם בנסיבות היסטוריות, ולא לראותם כהלכה מוחלטת?

כפי שכבר הערנו, אנו מתקשים לראות בחז"ל הבנה אל כלל הגויים ומעשיהם, ללא הבחנה, כרוע שאין לו תקנה. ישנה חשדנות כלפי מעשיהם, גם כשבמבט ראשון הם נראים טהורים. אך ודאי ישנם מצבים שבהם יש לראות בעין יפה את התקרבותם של הגויים אל תורת ה' ואל מעשים טובים, כשלב בדרך לתיקון כלל העולם במלכות ה', ויש צורך בסיבה כדי לנדותם משיתוף פעולה עם הטוב. שוב נאמר: אין לדבר בצורה כוללנית, גם היום, על שינוי גורף לעומת תקופתם של התנאים בדור יבנה ותקופתו של רבי אמי, ויש לבחון כל דור, כל עם וכל מקרה לגופו.

ועדיין, האוקימתא ההיסטורית האחרונה שהצבנו להלכה, נראית בעינינו דחוקה, והשאלה מרבי אמי על שיטתנו העקרונית נראית לנו חזקה מן התירוץ. יתר על כן: כפי שרמזנו לעיל, קיים חילוק גדול בין דיוננו על דרשותיהם של התנאים (על הפסוק: 'צדקה תרומם גוי וחסד לאומים חטאת'), שהיא דרשה בדברי אגדה על משמעות חסדם של הגויים, לבין דרשתו של רבי אמי, העוסקת בהלכה, אם מותר לנו, כיהודים, לקבל את כספי צדקתם של גויים. קל יותר לתת אוקימתא היסטורית בדבר אגדה, שייתכן שנאמר במקומו ולשעתו, ולראות את מדרש הפסוק כתלוי זמן ומקום. קשה יותר לעשות זאת בדבר הלכה. ואף שהלכת רבי אמי, וכפי שהראינו, נאמרה בהקשר היסטורי מסוים, מכל מקום הגדרת הלכה כתלויה זמן ומקום היא דבר שסכנתו מרובה. ואף שזהו דבר שאין להימנע ממנו לחלוטין, הרי מסיבות ברורות מן הראוי למעט בו. נשוב אפוא לשאלתנו: מה פסול יש בקבלת צדקה מנכרית צדקת כאיפרא הורמיז ובהרביית זכויותיה?³³

נעיין בפסוק מהמקרא שרבי אמי דרש, בהקשרו הרחב:

כִּי עִיר בְּצוּרָה בְּדָד נִגְהַ מְשֻׁלָּח וְנִעְזָב כַּמְדָּבָר שָׁם יִרְעָה עֵגֶל וְשֶׁם יִרְבֵּץ וְכֻלָּה סֶעֱפִיָּה. בִּיבֹשׁ קִצִּירָה תִשְׁבְּרֶנָּה נְשִׁים בָּאוֹת מְאִירוֹת אוֹתָהּ כִּי לֹא עִם בִּינּוֹת הוּא עַל כֵּן לֹא יִרְחַמְנוּ עֲשֵׂהוּ וְיִצְרוּ לֹא יִחַנְנוּ. וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא יִחַבֵּט ה' מִשִּׁבְלֵת הַנֶּהָר עַד נַחַל מִצְרַיִם וְאַתֶּם תִּלְקְטוּ לְאַחַד אֶחָד בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא יִתְקַע בְּשׁוֹפָר גָּדוֹל וּבָאוּ הָאֲבָדִים בְּאֶרֶץ אֲשׁוּר וְהִנְדַּחִים בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וְהִשְׁתַּחֲוּוּ לֵה' בְּהַר הַקָּדֹשׁ בִּירוּשָׁלַם.³⁴

המקראות – כך על פי רוב המפרשים – מתארים את מפלתם של הגויים השולטים בישראל ביום שה' יגאל את עמו. ארצם של הגויים תיהפך לנווה עזוב ושמם, שאין מי שיקצור את תבואתו.

³² אמנם, בעל ערוך השולחן (יורה דעה, רנד, א) טוען שהלימוד מן הפסוק הוא אסמכתא בעלמא וההלכה אינה חלה בכל מצב, אך הוא דן בכך בעיקר מצד האיסור ע"פ הגמרא בסנהדרין כו ע"ב, ואנו הלכנו כאן, בתירוץ הקושיה שהעלינו, על פי דברי הרב קוק ואחרונים נוספים, המחלקים בין הסוגיות שבבא בתרא וסנהדרין (ראו להלן).

³³ האיר עיניי בשאלה זו ירדתי, הרב אביהוד שוורץ, ומכאן ועד סוף פרק זה, שלי ושלכם – שלו.
³⁴ ישעיהו כז, י-יג.

התבואה מתייבשת, נשברת ומתפוררת, ונשים עניות משתמשות בה כחומר בעירה (מאירות מלשון אור=אש). רבי אמי מייחל ליום ה', שבו תהיה נקמה בגויים, ולשופר הגדול שיישמע ביום הגאולה. ליום זה יקדם ייבוש תבואת הגויים, והוא, לפי רבי אמי, משל לצדקתם שתיבש. עולה מכאן, שרבי אמי לא פסל בהכרח סיוע להרביית זכויותיו של גוי אלמוני על ידי צדקה מאיש לאיש, מגוי ליהודי.³⁵ אך הוא שלל קבלת צדקה מן המלכות השלטת לעם ישראל, צדקה הניתנת מעם לעם, כיון שצדקה כזו גורמת להמשכת מלכות הגויים ולעיכוב בגאולת עם ישראל. מעשה הצדקה במקרה של רבי אמי ורבי אמי היה מבית המלכות הפרסית אל גדולי הדור היהודים לצורך עמם, ולכן דווקא בו היתה בעייתיות משום "ביבוש קצירה תישברנה", כיון שמעשה זה מוגדר כצדקה מעם לעם ולא כצדקה מאיש לאיש. וכך חילק הראי"ה קוק בתשובותיו, בהתייחסו לסתירה לכאורה שבין דברי רבי אמי לבין דברי הגמרא בסנהדרין, העוסקת, לפי הסברו של הרב קוק, בקבלת צדקה מגוי פרטי:

ולפי זה רווחא לן שמעתא, דשני טעמים יש לנו באיסור קבלת צדקה מן הנכרים, טעם אחד משום דמבזה נפשיה... וטעם שני משום ביבוש קצירה, והיכא דאיתא להא ליתא להא, דגבי יחיד שייך רק טעם דמבזה נפשיה, ואסור לישראל לבזות נפשו לפני גוי בשפלות כזו, וזהו דוקא בפרהסיא ולא בצנעה. וטעם של ביבוש קצירה לא שמענו כלל על צדקה דיחיד, אלא בצדקה דרבים, וכל מקום שהוא יותר בצנעה הזכות יותר, ואיכא יותר משום ביבוש קצירה... ובאמת לולא דברי רבותינו בעלי התוספות וסתמת דברי שאר הפוסקים, שממיהם אנו שותים, הייתי אומר, **דכל הטעם דביבוש קצירה תשברנה, שזה קאי על המשכת המלכות, אין שייך כי אם בצדקה שבית המלכות נותן, אבל בנכרים יחידים לא שייך טעם זה.** ומשום הכי לא מצינו ענין זה כי אם גבי אמיה דשבור מלכא.³⁶

רבי אמי, על פי הסברו של הראי"ה קוק, סובר שהטעם של "ביבוש קצירה תישברנה" שייך דווקא בצדקה שנותנת המלכות השלטת, ועל כן ביחידים איסור זה לא שייך כלל.³⁷

³⁵ בעניין קבלת צדקה של גוי ע"י יהודי פרטי (כמוסבר להלן), ישנה התייחסות בגמרא בסנהדרין, בקשר לפסולי עדות משום 'רשע דחמס': "אמר רב נחמן: אוכלי דבר אחר פסולין לעדות. הני מילי - בפרהסיא, אבל בצינעה - לא. ובפרהסיא נמי לא אמרן אלא דאפשר ליה לאיתוונן בצינעה, וקא מבזי נפשיה בפרהסיא, אבל לא אפשר ליה - חיותיה הוא" (סנהדרין כו ע"ב). ופירש רש"י, בד"ה אוכלי דבר אחר: "מקבלי צדקה מן הנכרים דהוי חילול השם מחמת ממון, הוה ליה כרשע דחמס". היינו, אנשים המקבלים נדבה מגוי עבור מחיתם, נחשבים כעוברים על איסור בענייני ממון, ולכן הם נפסלים לעדות. אך זה בתנאי שזה נעשה בפרהסיא, ובתנאי שיש לאותו אדם אפשרות להיות ניזון מהגוי בצנעה. כלומר, זה אינו איסור שחל בכל מצב, אלא תלוי בנסיבות של תאוות ממון. לכן רק במצב כזה אותו אדם נפסל לעדות.

לכאורה סוגיה זו וותרת את דברי רבי אמי, האוסר באופן גורף לקבל צדקה מגויים, כדי שלא ירבו זכויותיהם. אמנם ניתן לומר שרבי אמי חולק על רב נחמן וסובר שבכל קבלת צדקה של גוי ע"י יהודי ישנו חילול השם ולכן היא אסורה. אך כיון שהגמרא אינה מציגה זאת כמחלוקת, והטעם שניתן ע"י רבי אמי שונה מן המובא בסנהדרין, לפיכך ניתן לעשות אוקימתא ולהעמיד את הסוגיות במצבים או הקשרים שונים. אנו הלכנו בעניין זה בעקבות הראי"ה קוק ואחרונים נוספים, כמובא בגוף המאמר, וטענתנו היא, שרבי אמי ורב נחמן דיברו על מצבים שונים. רב נחמן דיבר על קבלת צדקה של יהודי פרטי מגוי פרטי, ולכן האיסור חל רק כשהמעשה נעשה בפרהסיא, משום חילול השם שבדבר, שיהודי נזקק לצדקתו של גוי (ואמנם הוא נפסל לעדות רק כשאין לו אפשרות אחרת להתפרנס, שאז הותר לו לקבל צדקה למרות חילול השם שבכך, ולפי הראי"ה קוק בדיוקו מדברי הרמב"ם, אין בכך אפילו צד איסור, ראו הפניה בהערה 37). רבי אמי, לעומת זאת, דיבר על קבלת צדקה של המלכות מאת מנהיגי היהודים. מעשה כזה גורם להמשכת מלכות הגויים השלטת, ואת רבי אמי מעוניין למנוע.

³⁶ שו"ת דעת כהן, קלב.

³⁷ כהסברו של הרב קוק מביא הרב עובדיה יוסף בשם בעל 'אור החיים': "וכל שכן לפי מ"ש עוד הגאון מהר"ח בן עטר בספר ראשון לציון, דלא חיישינן להא דכתיב 'ביבוש קצירה תשברנה', אלא לענין צדקה שנותנים המלך

ד. עצת דניאל לנבוכדנאצר

הבאנו לעיל את פירושו של רבי יהושע לפסוק "וחסד לאומים חטאת", ואת הסתמכותו בדבריו על עצת דניאל:

'וחסד לאומים חטאת' (משלי יד, לד) - כל צדקה וחסד שאומות העולם עושין חטא הוא להן, שאין עושין אלא כדי שתמשך מלכותן, שנאמר: 'להן מלכא מלכי ישפר עליך וחטיך בצדקה פרוק ועויתך במיחן עניין הן תהוי ארכא לשלותיך'³⁸ וגו' (דניאל ד, כד).³⁹

בסוגיה קודמת בבבא בתרא מובא שדניאל נענש על העצה שנתן לנבוכדנאצר:

ובבא בר בוטא היכי עבד הכי?⁴⁰ והאמר רב יהודה אמר רב, ואיתימא רבי יהושע בן לוי: מפני מה נענש דניאל? מפני שהשיא עצה לנבוכדנצר. שנאמר: 'להן מלכא מלכי ישפר עלך וחטאיך בצדקה פרוק ועויתך במיחן עניין הן תהוי ארכא לשלותיך' וגו' (דניאל ד, כד), וכתיב: 'כולא מטא על נבוכדנצר מלכא'⁴¹ (שם, כה), וכתיב: 'ולקצת ירחין תרי עשר'⁴² וגו' (שם, כו)! איבעית אימא: שאני עבדא, דאיחייב במצות; ואיבעית אימא: שאני בית המקדש, דאי לא מלכות לא מתבני.⁴³ ודניאל מנלן דאיענש? אילימא משום דכתיב: 'ותקרא אסתו להתך' (אסתר ד, ה), ואמר רב: התך - זה דניאל, הניחא למאן דאמר: שחטכוהו מגדולתו, אלא למאן דאמר: שכל דברי מלכות נחתינן על פיו, מאי איכא למימר? דשדוהו לגובא דאריוותא.⁴⁴

לצורך ניתוח פרשה זו,⁴⁵ הקשורה ישירות לענייננו, נביא את המעשה בשלמותו. אנו מפנים את הקורא לפרק ד בספר דניאל. כאן לא יובא המעשה מתחילתו, אלא מפתרון חלומו של נבוכדנאצר כפי דניאל ובתרגום לעברית:⁴⁶

והשרים, שהיא מכריעה את זכותם להמשיך מלכותם, אבל צדקה שעושה איזה גוי הדיוט יבטל הוא וצדקתו ואין לחוש לזה כלל" (שו"ת יביע אומר, חלק ז, אורח חיים, כב, ג).

דברים דומים כתב הרב אליעזר וולדינגר, תוך התייחסות לסתירה שבין שתי הסוגיות: "אנו למדים משתי הסוגיות הללו שבבבא בתרא ובסנהדרין טעמים שונים לאיסור קבלת צדקה מן העכו"ם ומבחינים כאילו שיש חילוק בזה בין קבלה מהרשות העכו"מית השלטונית, לבין קבלה מעכו"ם יחידי, דבקבלה מהרשות השלטונית איכא איסור משום ביבוש קצירה תשבורנה וגו', ובקבלה מיחיד האיסור הוא משום חילול השם" (שו"ת ציץ אליעזר, חלק טו, לג, ה). בהמשך דבריו הוא טוען שחילוק זה קיים כבר בשו"ע ומפרשיו, המחלקים כך בין סעיף א לסעיף ב. יסוד חילוק זה הוא בדברי הרמב"ם במשנה תורה, הלכות מתנות עניים, ח, ט, שגם הרב קוק הביאם כבסיס החילוק שבין צדקה מהמלכות לצדקה מיחידים.

³⁸ תרגום: לכן המלך, עצתי יטיב עליך, וחטאיך בצדקה פדה, ועוונותיך בחנינת עניים, כך תהיה ארכה לשלוותך. ³⁹ בבא בתרא י"ב.

⁴⁰ בבא בן בוטא נתן עצה להורדוס לכפר במשהו על חטאו בטבח חכמי ישראל, בכך שישפץ ויבנה מחדש את בית המקדש השני. הגמרא מושווה זאת לדניאל שנתן עצה לנבוכדנאצר לכפר על חטאיו בנתינת צדקה.

⁴¹ תרגום: "הכול הגיע על נבוכדנצר המלך".

⁴² תרגום: "לקץ ירחים שנים עשר". כלומר, העונש על נבוכדנאצר התעכב בשנים עשר חודשים בזכות מעשי הצדקה שעשה בעצת דניאל.

⁴³ אלו תירוצים לקושיה מדוע רשאי היה בבא בן בוטא לתת את עצתו להורדוס (ראו לעיל, הערה 40).

⁴⁴ בבא בתרא ד"א.

⁴⁵ מכאן ואילך, דברים רבים לקוחים מדבריי בספר: דניאל – גלות והתגלות, תבונות, אלון שבות תשס"ו.

⁴⁶ לנחוחת הקריאה, הדברים מובאים בתרגום לעברית.

אז השתומם דניאל אשר שמו בלטשאצר כשעה אחת ורעיניו יבהלוהו, עונה המלך ואומר: בלטשאצר, החלום ופתרונו אל יבהלך; עונה בלטשאצר ואומר: אדוני, החלום לשונאיך ופתרונו לצריךך.

העץ אשר ראית, אשר גדל וחזק, וגבהו יגיע לשמים, וחזותו לכל הארץ. ונופו יפה, ופריו רב, ומזון לכול בו, תחתיו תשב חיית השדה ובענפיו ישכנו ציפורי השמים. אתה הוא המלך אשר גדלת וחזקת, וגדולתך גדלה והגיעה לשמים ושלטונך לקצה הארץ. ואשר ראה המלך מלאך וקדוש יורד מן השמים, ואומר: פרתו העץ והשחיתוהו, אך עיקר שורשיו בארץ עזבו, ובאסור ברזל ונחושת, בדשא השדה ובטל השמים יורטב, ועם חיית השדה חלקו, עד אשר יעברו עליו שבע עתים. זה הפתרון, המלך, וגזרת עליון היא, אשר הגיעה על אדוני המלך. ואותך מגרשים מן האדם, ועם חיית השדה יהיה מעונך, ועשב כבקר אותך יאכילו, ומטל השמים אותך מרטיבים, ושבע עתים יעברו עליך, עד אשר תדע כי שליט העליון במלכות האדם, ולמי אשר ירצה יתננה. ואשר אמרו לעזוב עיקר שורשי העץ, מלכותך לך עומדת, למען תדע כי שליטים השמים. לכן המלך, עצתי תיטב עליך, וחטאיך בצדקה פדה, ועוונותיך בחנינת עניים, כך תהיה ארכה לשלוותך.⁴⁷

העצה אינה חלק מפתרון החלום.⁴⁸ ואכן, חז"ל מתחו ביקורת על דניאל, על כך שהמליץ לנבוכדנאצר על מצות הצדקה, שהרי "חסד לאומים חטאת". אך לדברינו, שאין לפסול פסילה מוחלטת כל מעשה טוב של גוי הנעשה כדי שתהיה לו זכות כלפי שמים, במה חטא דניאל? נעייין בהמשך המעשה. שוב, אנו מפנים את הקורא למקראות בדניאל פרק ד, ונביא כאן את תרגומם:⁴⁹

הכול הגיע על נבוכדנצר המלך. לקץ ירחים שנים עשר, על היכל המלכות אשר בבבל מהלך היה (המלך). עונה המלך ואומר: הלוא זאת היא בבל רבה, אשר אני בניתיה לבית מלכות, בתוקף חוסני ולכבוד הדרי. עוד הדבר בפי המלך, קול מן השמים נפל, לך אומרים: נבוכדנצר המלך, המלכות עברה ממך. ומן האדם מגרשים אותך, ועם חיית השדה מעונך, עשב כבקר אותך יאכילו, ושבע עתים יעברו עליך, עד אשר תדע כי שליט העליון במלכות האדם, ולמי אשר ירצה יתננה.⁵⁰

לא נתבאר מן המקראות מדוע הועילה עצתו של דניאל רק לשנים עשר חודש ולא יותר. וכך מצינו במדרש:⁵¹

⁴⁷ דניאל ד, טז-כד.

⁴⁸ אמנם המלבי"ם (שם, כד), מצא קשר בין החלום לבין העצה, שהרי בחלום נאמר: "וּמִמָּנָה יִתְּיָן כָּל בִּשְׂרָא" (שם, ט) [תרגום: "וממנו ייזון כל בשר"], משמע, עליו לפרנס את העניים. כך ביאר המלבי"ם מדוע דניאל לא חזר בפתרון עצמו על מילים אלו, ועיינו שם במהלך שהציע לאור הבנה זו.

⁴⁹ גם כאן, הדברים מובאים בתרגום לעברית, לנוחות הקריאה.

⁵⁰ דניאל ד, כה-כט.

⁵¹ בדרוכו של המדרש הולך גם רש"י בפירושו על אתר.

...מיד פתח אותו רשע אוצרותיו וחלק להם (=לעניים) י"ב חדש. לאחר י"ב חדש שכח אותו רשע את החלום והתחיל לטייל על פלטרין שלו. שמע קול המון צעקת עניים לפני אוצרותיו, אמר לעבדיו: מה קול זה שאני שומע? אמרו לו: העניים שהגלית תובעים פרנסתם. מיד נכנס בו עין רעה, 'ענה מלכא ואמר הלא דא היא בבל רבתא די אנה בניתה לבית מלכי בתקף חסני וליקר הדרי' (דניאל ד, כז); אמר: אילולי בית הממון שלי, מהיכן אני בונה המדינה הזו כולה? צוה ופסק להם, שנאמר: 'עוד מלתא בפום מלכא' וגו' (שם, כח). אמר ליה הקב"ה: רשע, מי גרם לך שלוה כל אותן י"ב חדש, הלא הצדקה שעשית...⁵²

לפי המדרש, עצתו של דניאל אכן יכלה להועיל לתמיד, אילו נבוכדנאצר היה ממשיך למלא אחריה. אך לאחר שנים עשר חודש נכנסה בו עין רעה, והוא חדל מלתת צדקה לעניים.⁵³ המדרש רואה צורך לקשור את הפסקת מתן הצדקה בתיאור המקראי, שהעונש בא בעת שנבוכדנאצר הכריז בגאווה מעל גג היכלו על העיר בכל המפוארת שבנה, והוא עושה זאת בדרכו המיוחדת.

אפשר שיש דרך נוספת לקרוא את הפסוקים. החלום תיאר את נבוכדנאצר כמלך שעוצמתו גרמה לגאוותו ולשכחת האל, מי ששולט באמת בעולם ובבריותיו. נראה, שהחלום ופתרונו הם עונש לנבוכדנאצר על חטאו בצלם הזהב בבקעת דורא, חלום שבו ניסה לעקוף את פשר החלום הראשון⁵⁴ על הצלם עם ראש הזהב.⁵⁵ בבקעת דורא ציווה נבוכדנאצר לכל העמים והלשונות להשתחוות לו ברגע אחד,⁵⁶ והוא השליך לכבשן האש את מי שהמרה את פיו, את חנניה מישאל ועזריה.⁵⁷ כנגד גאוותו המחוצפת, נגזרה עליו, במידה כנגד מידה, שפלול גדולה – לדור עם חיות ולאכול כבהמות.⁵⁸

אין בכוח צדקה לעניים לפתור את בעיית הגאווה וגסות הרוח שנבוכדנאצר לקה בה. אפשר שזה היה חטאו של דניאל – ועל כך טענתם של חז"ל עליו – שלא הבהיר את דבריו לנבוכדנאצר עד תומם. הוא ונטע בנבוכדנאצר את התחושה, שצדקה שיחלק לעניים תרצה את זעמו של הקב"ה על גאוותו. אך אם חטא אדם בגסות רוח, היוכל לשחד את פני מי ש"לא יישא פנים ולא ייקח שוחד",⁵⁹ על ידי צדקה שייתן, כדי שיתכפר לו על חטאו?!

תפקיד הצדקה היה לעזור את מידת הרחמים בהתאם לרחמיו של גותן הצדקה. אך מידת הרחמים אינה ויתור על החטא ועל עונשו, שהרי "אמר רבי חנינה: מאן דאמר דרחמנא וותרן יתותרון בני מעוי, אלא מאריך רוחיה וגבי דידיה".⁶⁰ כלומר, מידת הרחמים דוחה את העונש כדי לאפשר לאדם לתקן את החטא, אך אם האדם לא חוזר בתשובה על חטאו, הקב"ה גובה את

⁵² תנחומא, משפטים, ד.

⁵³ מן הגמרא בסוטה כ ע"ב נראה, שנבוכדנאצר נתן צדקה רק ביום שדניאל אמר לו לעשות כך, וזכות זו תלתה לו את העונש ל"ב חודש. אנו הלכנו כאן בעקבות המפרשים, שהעצה היתה לתת צדקה בכל יום, ובכך לדחות את העונש לתמיד.

⁵⁴ ראו דניאל ב, פסוק לא ואילך.

⁵⁵ המלבי"ם (ד, כג) פירש את החלום השני ואת מה שקרה בעקבותיו כעונש על הקמת הצלם בידי נבוכדנאצר בבקעת דורא, במטרה להנציח את מלכותו.

⁵⁶ דניאל ג, ד-ה.

⁵⁷ שם, כ-כא.

⁵⁸ שם ד, כא-כב.

⁵⁹ דברים י, יז.

⁶⁰ ירושלמי שקלים פ"ה ה"א, וכן בעוד כמה מקומות בירושלמי ובמדרשים. [תרגום: מי שאומר שהקב"ה וותרן, ייחתכו בני מעוי, אלא מאריך רוחו וגובה את שלו]. וראו גם **מסילת ישרים**, פרק ד, המביא את הנוסח העברי של מימרא זו, המובא בבבא קמא נ ע"א.

שלו, כלשון רבי חנינה. החטא של נבוכדנאצר היה חטא הגאווה. שוב נתבונן, איך ניצל נבוכדנאצר את הארכה שניתנה לו, ואיך 'תיקן' את חטאו:

לְקַצֵּת יַרְחִין תְּרֵי עֶשֶׂר עַל הַיְכָל מְלִכּוּתָא דִּי בְּכַל מְהַלְףָּ הָיָה. עֲנָה מְלָכָא וְאַמַּר הֲלָא דָא הִיא בְּכַל רִבְתָּא דִּי אָנָּה בְּנִיתָהּ לְבֵית מְלָכוּ בְּתַקְףָּ חֲסִנֵּי וְלִיקַר הַדְּרִי.⁶¹

נבוכדנאצר ממשיך בדרך אוותו ובגסות רוחו. משלא עזרה האַרְפָּה שקיבל בזכות הצדקה שעשה, נשתתקה מידת הרחמים, למרות הצדקה שנתן. בעת גאוותו על מעשיו הגדולים, ירדה בת הקול, ובישרה לנבוכדנאצר שהגיעה עת פקידת חטאו ועת עונשו.

ביאור מעשה נבוכדנאצר ודניאל בדרך זו עשוי לשפוך אור שונה על התנגדותם של התנאים בדור החורבן ושל רבי אמי בדור המלכותה של הנצרות, לצדקה שנותנים הגויים. חכמי ישראל חשדו בגויים, וגם בטובים שבהם, שהם נותנים את הצדקה כדי לרצות את הקב"ה לכפר על חטאיהם, וכדי לאפשר להם להתמיד בשלטונם למרות מעשיהם הרעים. חכמי ישראל לא רצו לאפשר לגויים לכסות על פשעיהם. אפשר שהם גם חששו שהצדקה לא תעזור להם, ויגרם בכך חילול השם לעיני אותם גויים, שהרי אין הצדקה מרצה את הקב"ה על שום חטא, ו"את כל מעשה, האלהים יביא במשפט על כל נעלם".⁶² הצדקה עשויה לעורר את מידת רחמי ה' על נותן הצדקה, בשל רחמיו של נותן הצדקה על העניים. אך מידת הרחמים אינה ויתור על החטא, אלא דחיית העונש עד שיעשה החוטא תשובה ויתקן את חטאו, וממילא יבטל העונש שהיה ראוי לבוא על החוטא. ואת זה, על פי חששם של חכמי ישראל, הגוי עלול שלא להבין, ונמצא שצדקתו עלולה להביא לידי חילול השם.

ה. סיכום

לסיום דברינו, נסכם בקצרה את הדעות השונות על קבלת צדקה מגויים. מצד אחד, ראינו את דבריו של רבן יוחנן בן זכאי בשבחה של צדקת גויים, בדבריו שהצדקה מכפרת על אומות העולם כשם שחטאת מכפרת על ישראל. מצד שני, ראינו את דברי תלמידיו ובני דורם שדרשו את הפסוק לגנאי על אומות העולם, והעלינו את האפשרות שדבריהם של התנאים שחיו בעת חורבן ירושלים ומקדש ה' וטביחתם של מאות אלפי יהודים, היו תלויי הנסיבות, הזמן והמקום. רבי אמי נתן נימוק עקרוני לאי קבלת צדקה מגויים: שלא לאפשר למידת הרחמים להאריך את מלכותם של הגויים על ישראל. העלינו גם בדבריו את האפשרות שהם תלויי נסיבות, זמן ומקום. ראינו שלמרות דבריו, רב יוסף קיבל צדקה לצורך פדיון שבויים, ומשם למדנו שיש עקרונות העשויים להיות חשובים יותר מאי קבלת צדקה מן הגויים. עוד הבאנו את בעיית חילול השם בקבלת צדקה מן הגויים בפרהסייה בכך שאנו, עם ישראל, זקוקים לנדבת הגויים לחיותנו, ואיננו יכולים לתמוך בעניינינו בכוחות עצמנו.

לבסוף, פירשנו את חטאו של דניאל שהשיא לנבוכדנאצר עצה להינצל מגזירה קשה שעמדה לבוא עליו על ידי שיתן צדקה, וביארנו שאין הצדקה מצלת מן העוון הכבד שנבוכדנאצר חטא בו (החרכת המקדש והקמת הפסל בבקעת דורא), אלא משהה את העונש

⁶¹ דניאל ד, כו-כו. תרגום: לקץ ירחים שנים עשר, על היכל המלכות אשר בכבל מהלך היה. עונה המלך ואומר: הלוא זאת היא בבל הגדולה, אשר אני בניתייה לבית מלכות, בתוקף חוסני ולכבוד הדרי.

⁶² קהלת יב, יד.

לצורך נתינת הזדמנות לתשובה ותיקון. דניאל הטעה בכך את נבוכדנאצר (מן הסתם בשוגג), ועל כך נענש.

מסקנתנו היא, שאין מקור ברור לשלילה מוחלטת של קבלת צדקה מגוי, אך יש מקום גדול לזהירות ולחשדנות בקבלת הצדקה ממנו, ומקום גדול יש לבחון קבלת צדקה זו לכאן או לכאן כדבר התלוי בנסיבות, במקום ובזמן.